

بررسی نمود مضامین حکمت اشراق سهروردی حاکم در دوره صفویه بر معماری مساجد شیعی پس از انقلاب اسلامی

سپیده شریف خواجه پاشا^۱، مهروش کاظمی شیشوان^۲، اکرم حسینی^۳، اسداله شفیع زاده^۴

^۱ گروه معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران، Sepideh13sharif@gmail.com
^۲ نویسنده مسئول، گروه معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران، mmkk177@gmail.com
^۳ گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران، Akram.hosseini@um.ac.ir
^۴ گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران، shafizade.a@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر درصدد بررسی تأثیر مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد شیعی پس از انقلاب در شهر تهران است. در گام اول به واسطه روش تحقیق کیفی و به صورت توصیفی و تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی سه مسجد شاخص دوره صفویه (مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد چهارباغ) مورد بررسی قرار گرفت و شاخص‌های مورد نظر فلسفه اشراق به منظور تدوین چارچوب نظری و مدل مفهومی پژوهش، استخراج و دسته‌بندی شده و سپس به الگوی معماری‌ای که در راستای همان مفاهیم است، اشاره و سپس مورد بررسی قرار گرفته است. در گام دوم ۲۳ مسجد شاخص شهر تهران که در چهار دهه اخیر در مناطق مختلف تهران احداث شده‌اند با توجه به نظر متخصصان و خبرگان در این حوزه به کمک نمونه‌گیری هدفدار انتخاب شدند. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های معماری حکمت اشراق در دو حوزه کالبد و تزئینات مساجد چهار دهه اخیر تأثیرگذار بوده‌اند. از میان مساجد شهری تهران، به ترتیب مسجد بقیه‌الله‌الاعظم با کسب امتیاز ۱۲ و مساجد جامع‌الرسول سعادت‌آباد و حضرت ابوالفضل با کسب امتیاز مساوی ۱۰ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری شامل مسجد نظام مافی و مسجد ولیعصر با کسب امتیاز مساوی ۲ است؛ همین‌طور بین مساجد دانشگاهی به ترتیب، مسجد دانشگاه علامه طباطبایی با کسب امتیاز ۹ و مسجد دانشگاه‌های صنعتی شریف و علم و صنعت با کسب امتیاز ۸ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری به مسجد کوی دانشگاه با کسب امتیاز ۱ اختصاص داده شده است.

اهداف پژوهشی:

۱. بررسی مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری.
۲. بررسی نمود عناصر معماری برگرفته از حکمت اشراق سهروردی در مساجد شیعی پس از انقلاب.

سؤالات پژوهشی:

۱. مضامین حکمت اشراق سهروردی در معماری کدامند؟
۲. آیا عناصر معماری برگرفته از حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد شیعی پس از انقلاب نمود یافته است؟

* این مقاله مستخرج از مطالعات رساله دکتری سپیده شریف خواجه پاشا با عنوان بررسی تطبیقی معماری مساجد دوره صفوی و مساجد پس از انقلاب اسلامی بر اساس نحوه تأثیرپذیری از دیدگاه مکتب تشیع است که به راهنمایی دکتر مهروش کاظمی شیشوان و دکتر اکرم حسینی و به مشاوره دکتر اسداله شفیع‌زاده در دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر انجام رسیده است.

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۰

دوره ۲۰

صفحه ۷۹۷ الی ۸۲۱

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۰۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

حکمت اشراق،

سهروردی،

تشیع،

صفوی،

مساجد پس از انقلاب.

ارجاع به این مقاله

شریف خواجه پاشا، سپیده، کاظمی شیشوان،

مهروش، حسینی، اکرم، & شفیع زاده، اسدالله.

(۱۴۰۲). بررسی نمود مضامین حکمت اشراق

سهروردی حاکم در دوره صفویه بر معماری

مساجد شیعی پس از انقلاب اسلامی. مطالعات

هنر اسلامی، ۲۰(۵۰)، ۷۹۷-۸۲۱.

[dori.net/dor/20.1001.1.*](https://doi.org/10.22034/IAS)

*****/

dx.doi.org/10.22034/IAS

۰۲۰۲۴۰۴۳۳۰۵۰۲۳۳۸

مقدمه

معماری یکی از پدیده‌های شگفت‌انگیز جامعه است که کیفیت ساخت و عملکرد آن رابطه مستقیمی با فضا و اندیشه حاکم بر جامعه دارد (ذال و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۴). معماری هر دوره کمابیش معرف هویت دینی، مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و یا حتی سیاسی آن عصر است. اما در این بین، مذهب جایگاه ویژه‌ای در معماری اعصار مختلف داشته است و نقش خود را به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین عوامل در رویه فکری معماری ثابت کرده و نمود آن در هنر و معماری ساده‌ترین روش نمایش‌اش بوده است (متولی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۸). مذهب شیعه در ایران در حکومت صفویه، بر پایه شاخص‌های دینی برپا شد و تشیع، به تدریج در روح و جان ایرانیان نفوذ کرد؛ همچنین روح هنرمندان و معماران ایرانی به تشیع روشن گردید و فرصتی به‌دست معماران شیعی داد تا عقاید خود را آزادانه تر تبلیغ کنند و جهان‌بینی تشیع را در قالب آفرینش فضاهای مذهبی به‌ویژه معماری مساجد آشکار سازند (رضایی، ۱۳۸۲: ۳۲۳). مسجد نمایی از هنر است؛ در این بنا، مذهب و هنر با یکدیگر تلاقی پیدا می‌کنند (غلامزاده نیکجو و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۷۸). در مساجد نه تنها دین با هنر ملاقات می‌کند؛ بلکه مهم‌ترین نمودهای هنر اسلامی، معماری مساجد و ویژگی‌های بارز آن است.

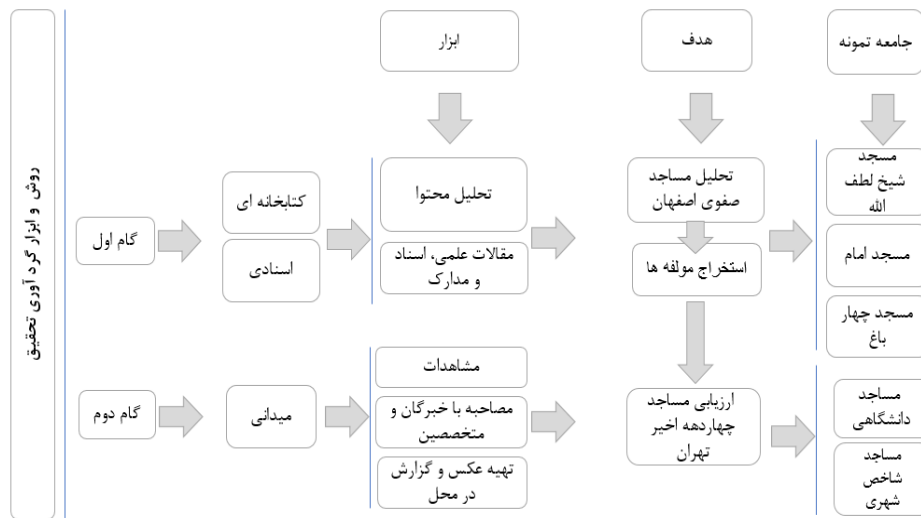
معماری مساجد را می‌توان به دو بخش معماری کالبد و فضای داخلی تقسیم کرد که هر کدام از این عناصر دارای فلسفه وجودی خاص خود هستند (زمرشیدی، ۱۳۹۳: ۵). معماری مساجد را نباید تنها از جنبه مسائل کالبدی ملموس بررسی نمود و توجه به مفاهیم پنهان در ورای مسائل ظاهری، شاید اهمیتی دوچندان داشته باشد، زیرا این مفاهیم به کالبد بی‌جان بنا روح می‌دهد. به‌زعم متفکران، برای بیان مفاهیم رمزآمیز و ایجاد تقدس فضا، معماری سمبولیک یکی از بهترین راهکارهاست (قصری و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱). با وقوع انقلاب اسلامی ایران، اهمیت یافتن مجدد و مضاعف مذهب در تمامی ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه قابل مشاهده است. گرچه مسجد نهادی مشترک بین همه فرق و نحله‌های اسلامی است، اما ویژگی‌ها و امکانات خاص فرهنگ شیعه، جایگاه و اهمیتی مضاعف به آن بخشیده است (اشرف نظری و حسن‌پور، ۱۳۹۱). اهمیت این جایگاه به سبب شیعه‌بودن حداکثری مردم ایران، برخی شرایط خاص اسلوب زیست دینی در جامعه ایرانی و نیز پیروزی انقلاب اسلامی و ایجاد حکومت اسلامی به‌منزله حکومت برآمده از این انقلاب دوچندان شده است (فرخی، ۱۳۹۵: ۹۹). با نگاهی دقیق به طراحی مساجد اخیر، تأثیر مواجه بودن دوره جمهوری اسلامی ایران با عصر جهانی‌شدن معماری و از طرفی سپرده‌شدن طراحی به نسل جدید معمارانی با سلیقه‌ای مدرن قابل مشاهده است (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۳) و الگوهای مختلف و متنوعی برای طراحی مسجد وجود خواهد داشت (ساکی، ۱۴۰۱: ۴۷۵). معماری اخیر نشان می‌دهد که دید غالب، تمایل به مدرن‌سازی است و مساجد این مرزوبوم که از دیرباز عالی‌ترین تجلی‌گاه اندیشه‌های قدسی و تبلوری آشکار از حضور رویدادهای مذهبی، فرهنگی اجتماعی و سیاسی در بستری مقدس و متبرک بوده‌اند، در دوره معاصر، در نتیجه تقلید از عناصر معماری گذشتگان و بی‌توجهی به لایه‌های معنوی و معرفتی پنهان در طراحی، نتوانسته‌اند با نیازها و خواسته‌های

انسان امروز همگام گردند (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۲). باتوجه به اینکه عصر حاضر عصر کثرت اندیشه‌ها و نظریه‌هاست، شاید نتوان در دوره معاصر یک الگوی ثابت برای معماری مسجد متصور شد (ساکی، ۱۴۰۱: ۴۷۵).

باتوجه به مطالعات، کماکان مشخص است مکتب اصفهان با بستر فکری شیعی زمینه لازم برای بروز اعتقادات مذهبی در معماری مساجد صفوی را فراهم کرده و این بار پژوهشگر به پیگیری این اصول فکری در معماری مساجد چهار دهه اخیر دوره جمهوری اسلامی با همین بستر فکری (ایدئولوژی شیعی) است.

پژوهش حاضر از دو گام اصلی تشکیل شده است. در گام اول تحقیق به واسطه روش تحقیق کیفی و به صورت توصیفی و تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی سه مسجد شاخص دوره صفویه (مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد چهارباغ) مورد بررسی قرار گرفتند و شاخص‌های مورد نظر فلسفه اشراق به منظور تدوین چارچوب نظری و مدل مفهومی پژوهش، استخراج و دسته‌بندی شده و سپس به الگوی معماری‌ای که در راستای همان مفاهیم است، اشاره و مورد بررسی قرار گرفته است. شایان ذکر است مفاهیم به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که امکان بازشناسی آن‌ها در پارامترهای معماری مسجد میسر باشد. در گام دوم تحقیق، مساجد شاخصی که در چهار دهه اخیر در شهر تهران (از سال ۱۳۵۷ یعنی بعد از انقلاب اسلامی) ساخته شده، باتوجه به نظر متخصصان و خبرگان در این حوزه به کمک نمونه‌گیری هدفدار در مناطق مختلف تهران، انتخاب گشته‌اند. در این بین مساجد دانشگاهی نیز به دلیل اهمیت بالا، مورد بررسی قرار گرفتند؛ زیرا مساجد دانشگاهی نمادی دین‌گرا هستند و دین و هنر در همه زمان‌ها در محیط و منظر دانشگاه تعامل داشته است. در گام آخر این تحقیق، به ارزیابی مساجد تهران براساس مؤلفه‌های استخراج شده توسط مشاهدات و ارزیابی‌های میدانی پرداخته شد و سعی شده تا تمامی فضاهای مساجد تهران از نظر کالبد، فضای داخلی و تزئینات مورد بررسی و احصا قرار گیرد و هیچ بخشی از قلم نیفتد. قابل ذکر است که علت انتخاب مساجد شهر اصفهان و شهر تهران برای بررسی، پایتخت بودن این دو شهر در دوره مربوط به خود و وجود آثار ارزشمند و شاخص معماری، علی‌الخصوص بناهای مذهبی و مساجد در این شهرها بوده است؛ از طرفی، عموماً بودجه عمرانی دولت برای ساخت‌وساز در تمامی دوره‌های تاریخی بیشتر برای شهرهای بزرگ و پرجمعیت و مخصوصاً پایتخت‌ها اختصاص داده می‌شود.

نمودار صفحه بعد به بررسی روش تحقیق شامل روش و ابزار گردآوری اطلاعات می‌پردازد.

نمودار ۱: روش و ابزار گردآوری اطلاعات

۱. پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیقات متعددی پیرامون موضوع پژوهش صورت گرفته که جدول زیر در سه بخش به معرفی آن‌ها می‌پردازد.

جدول شماره ۱: پیشینه پژوهشی تحقیق. (مأخذ: نگارندگان)

حیطه	نام	سال	عنوان	توضیحات
تأثیر مکتب تشیع بر معماری مساجد	انصاری و همکاران	۱۳۸۷	بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی	در این پژوهش مساجد شیعی و مساجد اهل تسنن از لحاظ چگونگی ارتباطات فضایی مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد و اصولی که در مراتب فضایی و نحوه حرکت آدمی در مساجد رعایت می‌شود معرفی گردیده است.
	بمانیان و همکاران	۱۳۸۹	بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی	این تحقیق به معرفی انگاره‌های وحدت و یگانگی، هم‌آوایی با طبیعت، ابداع و نوآوری و حضور نقوش و اشکال هندسی، به‌عنوان انگاره‌های قدسی حاکم بر طراحی مساجد شیعی می‌پردازد.

<p>معماری مساجد در دوره صفویه محل بروز عقاید مذهبی شیعی بود و طراحی آن دارای ظرایفی بود که درک آن جز با شناخت دقیق مبانی اعتقادی شیعه امکان‌پذیر نیست. این اعتقاد و باورها در کالبد و عناصر مسجد تأثیرگذار و نمایان گشت.</p>	<p>تیلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان</p>	<p>۱۳۹۴</p>	<p>دباغ و رهبر</p>	
<p>معماری مساجد اسلامی، باتوجه به ویژگی تجریدی بودن و کاربرد اشکال و رنگ‌های خاص، می‌تواند جلوه‌گر تصویر صریح مفهوم نور در ابعاد مختلف باشد و از این طریق می‌توان به رمزگشایی از آن‌ها پرداخت.</p>	<p>بررسی تجلی رمز نور در معماری اسلامی (بر مبنای نگاه اشراقی سهروردی به نور و تأکید بر شاخصه‌های مساجد اسلامی)</p>	<p>۱۳۹۳</p>	<p>شفیعی و همکاران</p>	<p>تأثیر مکتب اشراق بر معماری مساجد</p>
<p>عناصری چون گنبد، مناره، محراب، مقرنس، کاشی و طاق‌های پیوسته، شیشه‌های رنگی و حضور بارز رنگ زرد و طلایی همگی نمادهایی از نورالانوار هستند و همین‌طور مفهوم خُره یا نور ایزدی در معماری به‌صورت شمسه و به‌کارگیری سطوح مشبک به شکل هاله‌ای نورانی در زیر گنبد تجلی پیدا می‌کند.</p>	<p>تجلی نور خُره با ابعاد هنری و عرفانی در معماری ایرانی-اسلامی با تأکید بر آرای شیخ شهاب‌الدین سهروردی</p>	<p>۱۳۹۳</p>	<p>رهبرنژاد و روزبهانی</p>	
<p>یافته‌های پژوهش حاکی از این است که عالم مثال در ذهن معمار دوره صفوی براساس آیات و روایات است، لذا در معماری مسجد امام اصفهان، حکمت اشراق به‌گونه‌ای آشکار بازتاب یافته است؛ ولی در مساجد معاصر خلوص احجام به‌کاررفته، به‌کارگیری مصالح و تزئینات آجری و کاشی‌کاری در نما، و بیان جدیدی از به‌کارگیری عناصر و مفاهیم معماری گذشته بیانگر تأثیر نهضت‌های پست‌مدرنیسم در معماری دوره معاصر است.</p>	<p>بررسی تطبیقی حکمت اشراق در معماری مساجد دوره صفویه و معاصر</p>	<p>۷۶۸۱</p>	<p>اطمینان و همکاران</p>	

نور در معماری مساجد ایران به‌خصوص مسجد شیخ لطف‌الله فارغ از جنبه عملکردی دارای ارزش‌های معناشناختی بوده که هدف اصلی آن سوق انسان به نورالانوار بوده است.	تحلیل جلوه‌های معناشناختی نور در معماری اصفهان دوره صفوی، نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله در شهر اصفهان	۱۳۹۶	البرزی و همکاران	تأثیر مکتب اصفهان بر معماری مساجد
در مساجد دوره صفویه اصفهان، اصول معماری مشاهده می‌شود که می‌تواند زیرساخت تصمیم‌گیری طراحان دوره معاصر در طراحی نقوش و تزئینات مساجد معاصر باشد که بخشی از این تزئینات ارتباط مستقیمی با مفاهیم شیعی دارد.	بررسی نقش نشانه‌های شیعی در مراتب حس مکانی اماکن مقدس دوران صفویان نمونه موردی مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله	۱۴۰۱	عریانی‌نژاد و همکاران	
در این پژوهش به ترکیب فرمی و شکلی فضاهای مساجد در مکتب اصفهان و نیز چگونگی پیکربندی فضایی در عرصه‌بندی ساختار مساجد پرداخته شده است.	بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان (نمونه‌های موردی: مسجد آقانور، مسجد امام اصفهان و مسجد شیخ لطف‌الله)	۱۳۹۵	بمانیان و همکاران	
این پژوهش به بررسی مکتب فلسفی اصفهان، مبانی زیبایی‌شناسی ملاصدرا و سپس نحوه اثرگذاری آن بر معماری قدسی مسجد عصر صفوی پرداخته است.	تجلی زیبایی‌شناسی مکتب فلسفی اصفهان در معماری قدسی مساجد عصر صفوی (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان)	۱۴۰۰	زمانی و همکاران	

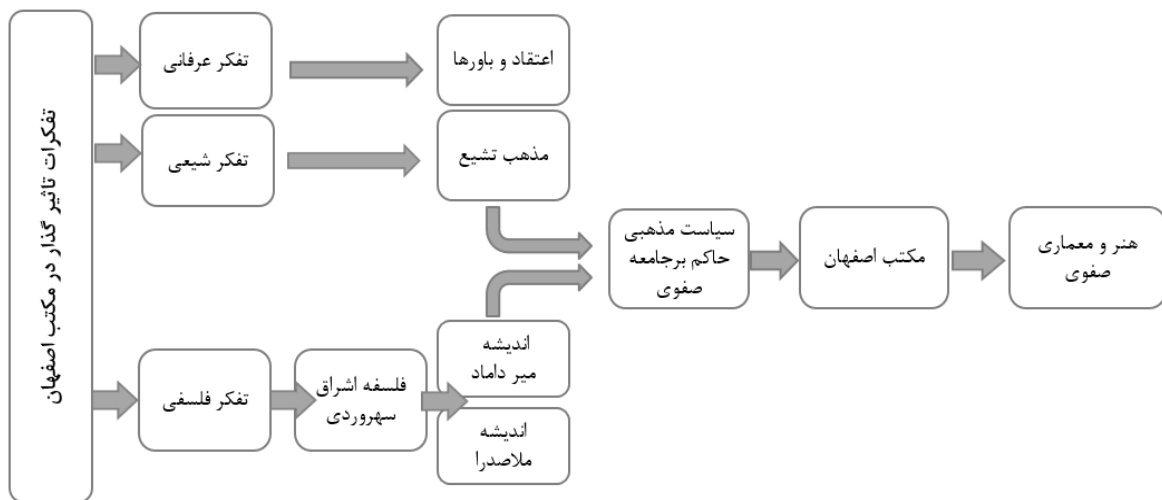
۲. تشیع و صفویه

پس از ۹ سده از زمان ورود اسلام به ایران و با روی کار آمدن صفویان می‌توان شاهد احیای هویت ملی و ارزش‌های باستانی و همچنین، حاکمیت مذهب تشیع و پیوند با تصوف و سیاست در ایران بود (افروغ، ۱۳۹۰: ۲۵). دوره صفویه در تاریخ ایران عصر شکوفایی اعتقادات شیعی است و ورود علمای مذهب تشیع به ایران و تجمع آن‌ها در مرکز قدرت صفوی (شهر اصفهان) و برخورد آن‌ها با روحانیت داخل مملکت زمینه رشد حیات عقلی شیعی را فراهم نمود.

در این دوره شخصیت برجسته و مشهوری چون میرداماد که مؤسس مکتب اصفهان بود و شاگردش چون ملاصدرا تأثیر زیادی در پیروزی صفویان برای اعاده حیثیت به مذهب شیعه داشتند و بخشی از اندیشه والای آن‌ها سرچشمه از آثار فلاسفه‌ای مانند سهروردی بود. این دوره، دوره امتزاج تفکرات فلسفی و عقلانی، عرفانی، اشراقی و شیعی است (مرادی‌نسب و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰). اندیشمندان و فلاسفه این دوره به وجود مستقل صورت‌های عقلی و مُثُل افلاطونی معتقدند. گرایش به اشراق نوری، رؤیاهای مثالی، تجرد خیال و عالم ارواح و فرشتگان در تفکر اشراقی عصر صفوی،

مبانی نظری حکمت هنر اسلامی- شیعی را متحقق کرده بود و اندیشه حاکم بر جامعه که برگرفته از اندیشه این فلاسفه بود، سبب ارتباط بین هنر و قوانین دینی شد و تمامی مصنوعات هنری و معماری بازگوکننده عناصر شیعی بودند که از ویژگی‌های هنر این عصر به‌شمار می‌رود.

هنر شیعی همان هنر قدسی است که پیام الهی را به بشر منتقل می‌کند. این هنر، فراتر از زمان و مکان است و ریشه در عالم مجرد داشته، از عالم بالا ریشه گرفته و در جهان جسمانی خود را متجلی ساخته است. هنر شیعی، انتزاعی و بریده از واقعیات نیست؛ بلکه ریشه در واقعیات دارد و تمام نظم تجریدی هنر شیعی، بازتابی است از محتوای عارفانه‌ای که بر پایه ایدئولوژی اسلام بنا شده است (رستمی، همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳). در این عصر مساجد مظهر آرمان‌های تشیع و عامل شناساننده آن بودند، بدین ترتیب مساجد به تعداد زیاد در سطح شهر ساخته و یا در محل مساجد قدیمی بازسازی گردیدند (بلالی اسکوی، ۱۳۹۹: ۱۲۹). معماری از یک امر ارگانیک، که براساس نیازهای طبیعی شکل می‌گرفت به معماری خردگرا بدل شد که اوج ارزش‌های فلسفی، هنری و فنی بود (طبسی، ۱۳۸۶: ۲۱۸) و اوج این خردگرایی در معماری مساجد نمود پیدا کرد.

نمودار ۲: تفکرات تأثیرگذار بر هنر و معماری دوره صفوی (منبع: نگارندگان)

۳. حکمت اشراق سهروردی

مکتب اشراق با نام شیخ شهاب‌الدین سهروردی گره‌خورده است او در نوشته‌هایش سخن از نور می‌گوید. حکمت اشراق مبتنی بر قاعده مشرقیه نور و ظلمت است. در این حکمت، نور امری ظاهر و عین ظهور، بی‌نیاز از تعریف و امری بدیهی است. در حکمت نوری اشراقی (نور و ظلمت) به تناسب دارای کاربردها و معانی متعدد و متنوعی است، نور تعبیری از عالم مجردات و ظلمت حاکی از جهان مادی و محسوس است (کمالی‌زاده و اصغری، ۱۳۹۶: ۲۱۳). سهروردی کلمه نور را به‌عنوان یک استعاره چندوجهی در معنای واژگانی چون واقع، وجود، هستی و امثال آن به کار برده است؛ مراد از

نور در فلسفه سهروردی، خداوند تعالی و تمام موجودات مجرد، یعنی فرشتگان، نفس ناطقه آدمی است؛ این‌ها موجوداتی هستند که نور محض محسوب می‌شوند (دیباچی، ۱۳۹۰: ۵) به اعتقاد سهروردی رمز نور به آثار هنری، شکوه و جلال می‌بخشد و بر جلوه زیبایی‌شناسانه هنر تأکید دارد؛ چراکه نور در حکمت اشراق با جمال و کمال یکی است. جهان چون آیینه‌های شفاف و نورانی، حاکی از این حقیقت است که آنچه در آفرینش متجلی است از روی حقایق الهی سرچشمه گرفته است؛ زیرا هر موجودی، نوریتش (هستی‌اش) از نورالانوار است (سهروردی، ۱۳۷۵: ۱۳۸) و هستی آن موجود، دلیل بر اثبات منبع نور، نورالانوار است؛ لذا محور شناسایی و هستی‌بخش و نهایت همه‌چیز از نظر سهروردی نور است (شفیعی، ۱۳۹۳: ۲۸). هنرمندی که خلاقیت قوه خیال او در پرتو نورانیت باشد آن عالم نورانی به آثار هنری‌اش معنایی خواهد بخشید که دارای بیانی تمثیلی خواهند بود و تصاویر منعکس شده در خیالش در اوج تقدس و زیبایی قرار خواهند گرفت؛ بنابراین چنین زیبایی می‌تواند رهایی‌دهنده باشد؛ یعنی هنرمند و مخاطب را به خارج از زندان نفس رهنمون سازد.

نور در معماری اسلامی تأکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است و سبب شفاف‌شدن ماده و کاستن از صعوبت، سختی و سردی فضا است. حضور نور در مسجد، جلوه خداوندی است و به‌عنوان اصلی‌ترین محور زیبایی‌شناسی معماری اسلامی در عرفان و معنا معرفی می‌گردد (گرابار، ۱۶۳۲). در قرآن چهل و سه مرتبه کلمه نور آمده است و در فرهنگ اسلامی از نور به‌عنوان نماد حضرت احدیت نام برده شده است (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۲).

۳. نمود حکمت اشراق در معماری مساجد صفوی

نور در معماری اسلامی مظهر ذات اقدس الهی و بیانگر وجود مطلق است. هنر عصر صفوی هنری دینی بود و هدف اصلی معمار این بود که با هدایت و کنترل نور به‌عنوان مظهر وجود در ساختمان مسجد از طریق عناصر کالبدی و نور گذرها (راهکارهای معمارانه)، آن را به داخل فضا بکشاند و کیفیت فضایی را به‌گونه‌ای ایجاد کند تا فرد در فضایی معنوی، حضور خدا را در هر سو احساس کند (البرزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۹) از این‌رو، معمار ایرانی و مسلمان صفوی کوشیده است حتی‌الامکان در آنچه می‌آفریند از نور استفاده کند (رهبرنیا و روزبهانی، ۱۳۹۲: ۷۲). حال ممکن است این نور به‌صورت حقیقی وارد فضا شود و یا به‌صورت تجریدی و انتزاعی نمایش داده شود. از دیدگاه معمار عناصر کالبدی چون گنبد، مناره، محراب و تزئیناتی چون مقرنس‌کاری و گره چینی و کاشی، همگی نمادهایی از نورالانوار هستند، و همین‌طور مفهوم خُره یا نور ایزدی را در معماری مسجد به‌صورت شمس و به‌کارگیری سطوح مشبک به شکل هاله‌ای نورانی در زیر گنبد مساجد نشان می‌دهد.

۴. نمونه مساجد بررسی شده دوره صفوی

سه مسجد شاخص شیخ لطف‌الله، مسجد امام و مسجد چهارباغ از هنر و معماری عصر صفویه به‌شمار می‌آید که باگذشت بیش از سه قرن همچنان شکوه و عظمت خود را حفظ نموده‌اند. شناخت مبانی و اصول به‌کار گرفته شده در طراحی و ساخت کالبد این مساجد و تمهیدات اندیشیده شده در جهت مانایی آن‌ها می‌تواند الگویی برای معماری

امروز به منظور رسیدن به تعالی از حیث صورت و معنا باشد. از این رو به منظور استخراج مؤلفه‌ها این مساجد مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴.۱. مسجد شیخ لطف‌الله

این مسجد در سال ۱۰۱۱ به دستور شاه‌عباس اول به منظور بزرگداشت مقام شیخ لطف‌الله و پس از هجده سال عملیات ساختمانی در سال ۱۰۲۸ به اتمام رسید. این بنا به خاطر تمام شکوه، برازندگی و کمالش فاقد ضعف است (بلخاری، ۱۳۸۸: ۹۲). به‌گفته‌ی پوپ به‌سختی می‌توان این اثر را محصول دست بشر دانست (پوپ، ۱۳۸۰). در همان نگاه اول هنگام ورود، فرد مبهوت کاشی‌کاری و بازی نورها می‌شود، نورهایی که بسیار ماهرانه در بنا تعبیه گردیده‌اند، معماری مسجد شیخ لطف‌الله معماری نور، معماری شفافیت و معماری روحانی است و مطالعات نشان می‌دهد این مسجد نمونه‌ای برجسته و کاملی از کاربرد نور در معماری شیعی است. شانزده عدد نور گذر مشبک گرداگرد گریو گنبد وجود دارد و سه دیوار گنبدخانه دارای نور گذرهای مشبک می‌باشد. نحوه‌ی قرار گرفتن فخرالمدین‌ها و ورود نور از آن‌ها به‌طور شگفت‌انگیزی هاله نورانی را متجلی می‌سازد که دورتادور گنبد را فرا گرفته و تأکید بر نور ایزدی دارد. در مرکز سقف و زیر گنبد حضور شمس را می‌توان به بهترین شکل آن دید که مفهوم آن نیز نور است. محراب مسجد بی‌شک از شاهکارهای بی‌نظر معمار است که از کاشی‌کاری‌های معرق و مقرنس به شکل ظریفی ساخته شده است. شبکی^۵ که بالای محراب قرار گرفته نشان از جهت قبله نورانی است.

۴.۲. مسجد امام

مسجد امام مهم‌ترین مسجد دوره صفویه در شهر اصفهان به شمار می‌رود و چه از نظر عظمت بنا و چه از نظر کثرت تزئینات از اهمیت زیادی برخوردار است. عالی‌ترین کاشی‌کاری مسجد در سردر ورودی آن صورت گرفته و سراسر آن با رنگ‌بندی‌های کامل، آکنده از کاشی هفت‌رنگ و معرق است. مناره‌های مسجد نیز شاهکار معماری عصر صفوی محسوب می‌شوند. گنبدخانه دارای چند دسته نور گذر است که دسته اول هشت عدد نور گذر مشبک گرداگرد گریو گنبد و دسته دوم نورگیرهای دو جبهه شرقی و غربی دیوار گنبدخانه و دسته سوم نور گذری وسیع در ورود به گنبدخانه است.

۴.۳. مسجد_مدرسه چهارباغ

مسجد چهارباغ باشکوه‌ترین مسجدی است که به دست جانشینان شاه‌عباس یعنی شاه سلطان حسین ساخته شده است. گنبد این مسجد از نظر تناسب معماری، زیبایی طرح و کاشی‌کاری بعد از گنبد مسجد شیخ لطف‌الله دارای اهمیت بسیاری است. زیر گنبد مسجد چهار عدد نور گذر مشبک گرداگرد گریو وجود دارد که نور وارد شده فضای گنبدخانه را مزین می‌نماید. این بنا مجموعه‌ای از انواع نقوش هندسی و گره‌کشی‌ها است و عمده تزئینات به کار رفته در آن کاشی‌کاری‌های بی‌نظیری است که حجم عظیمی از فضای این بنا را به خود اختصاص داده است. سیدحسین نصر، این بنا را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی شیعه و جزء شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند. (نصر، ۱۳۸۹:

۶۳). قابل ذکر است که شاه سلطان حسین در سال ۱۱۱۸ قمری، طی وقف‌نامه‌ای تمام زمین مسجد_مدرسه را به صیغه مسجد، وقف کافه شیعیان اثنی‌عشری کرد. (کیان مهر و تقوی نژاد، ۱۳۹۰: ۱۳۸)

۵. عناصر نمادین و تجریدی نور در مساجد صفوی

۵.۱. مناره

مناره، نامش را از نور گرفته است. مناره یا همان گلدسته‌های مسجد نمونه‌های نگارینی هستند که زاییده و ثمره عشق هنرمند برای وصول به نورانیت نهفته در آسمان و زمین است. نقش‌های آن محمل و آینه تمام‌نمایی برای انعکاس شوق هنرمند در نشان‌دادن کلید وصال منبع حسن و جمال، نور مطلق الهی است؛ چرا که مناره‌ها با القاء پیچ‌تزیینی با دَوران خود فضا را می‌شکافد و به آسمان راه می‌جوید (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۱۸۴) در واقع در مناره یا گلدسته، نور (کلمه‌الله) ساطع می‌شود، تا مؤمنین را از طریق ذکر و ابلاغ مضامین اسلامی، دلیل و راهنما باشد.

به قول سهروردی خداوند سبحان را کلماتی نورانی است که آن کلمات کبری است و در سلسله انوار از شعاع هر کلمه، کلمه‌ای دیگر پدید آید (سهروردی، ۱۳۷۳: ۲۱۸). این نور که در قالب جملات اذان از مناره که در لغت نیز به معنای محل نور است شنیده می‌شود، نوری است که مسیر انسان را در این جهان روشن می‌سازد و حس حضور خدای واحد را در انسان زنده می‌کند.

۵.۲. گنبد

گنبد، نماد دایره، کرویت و نماد خورشید است. شیخ اشراق خورشید را اشرف موجودات در عالم اجسام می‌دانند همان‌طور که خداوند را نورالانوار عالم موجودات معنوی می‌داند از خورشید نیز به‌عنوان نورالانوار عالم اجساد یاد می‌کنند.

۵.۳. محراب

محراب نمایانگر قلب مسجد و موقعیت دیوار سمت قبله است. محراب دروازه بهشت و ملکوت نورانی خیال و مهبط اشراق الهی است (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۳). درگذشته مقابل محراب چراغ یا مشعلی می‌آویختند تا محراب تداعی‌بخش (الله نُور السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) باشد (شاطریان، ۱۳۹۰: ۳۳)؛ بنابراین وجود عناصری مانند تعبیه چراغ در مرکز محراب، کتیبه قرآنی از سوره نور و شکل قوس‌دار آن، این نظریه را که محراب جایگاه فرود انوار الهی است، تقویت می‌کند (رهبرنیا و روزبهانی، ۱۳۹۳).

۵.۴. شمشه

شمسه نوعی طرح خورشید مانند و شبیه به دایره و یکی از عناصر شناخته‌شده در تزئین گنبدها محسوب می‌شود. نقش شمشه تجلی هاله خَرَّه^۵ یا نور ایزدی است. (بلخاری، ۱۳۸۸). نقش شمشه و ستاره‌های بافته‌شده از آیین‌های خردشده، بیشتر تداعی آسمان است و انسان را مستقیم و غیرمستقیم به جهانی فراتر از جهان بشری، به آسمان و

آسمانیان می‌برد و با خلاص کردن فضای مسجد از سنگینی، آن را به شکل سیال درمی‌آورد تا فضایی رمزی و موج از نور را ایجاد کند.

۵.۵. مقرنس، کاربندی، گره چینی

بلخاری مقرنس را عنصری در سردر ورودی یا محراب معرفی می‌کند که نمایانگر نزول نور آسمانی بر گستره عالم خاکی است و تمثیلی از فیضان نور در عالم مخلوق خداوند و چون چلچراغی بر سر جان نمازگزاران نور رحمت و معنا و معنویت می‌گستراند (بلخاری، ۱۳۸۸: ۷۷). فرم کلی و تابان مقرنس که از سمت آسمان به پایین تابیده می‌شود و بر سر در ورودی به‌خوبی تعبیه گردیده مراجعه‌کنندگان را از همان ورود در پرتو انوار معنوی به داخل مشایعت می‌کند. ترکیب‌بندی‌های متکثر و منتشر و زاینده گره چینی و کاربندی نیز تمثیلی از نور است.

۵.۶. طاق‌بندی و کاشی‌کاری

به‌نظر می‌رسد طاق‌های پیوسته از اشعه‌های نور بافته شده‌اند و در واقع نور هستند که به بلور مبدل گشته‌اند. انسان با تماشای این طاق‌ها احساس می‌کند جنس این طاق‌ها سنگ نیست؛ بلکه نور است. از سوی دیگر، انعکاس نور در کاشی‌های لعاب‌دار به‌دلیل سطح صاف و برآقشان در اطراف طاق‌ها و قوس‌ها و پیچش‌ها، نور را می‌شکنند و منعکس می‌سازند و به رقص و سماع و وجد وامی‌دارند و حرکت موج نور، فضایی دگرگون را می‌سازد.

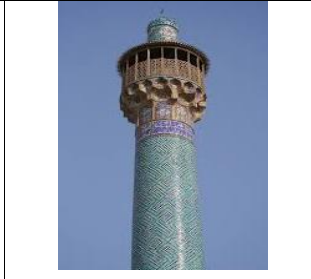
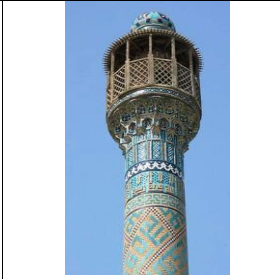
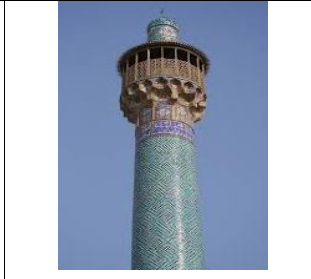

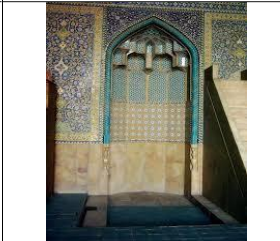

۵.۷. پنجره‌های گریو گنبد و پنجره‌های مشبک

ورود نور از پنجره‌های مشبک مسجد به‌طرز شگفت‌انگیزی هاله نورانی را متجلی می‌سازد و بازشوهای روی گریو گنبد که بالای سر نمازگزاران قرار گرفته است، تأکید بسیاری بر حضور نور خُره دارد که بسیار مورد تأکید شیخ اشراق است. هماهنگی بسیار عمیق و ناگسستنی مفهوم نور با این عناصر مؤید این است که جریان وجود از سوی وجود مطلق متعال به‌صورت نور جلوه نموده و هر جا که نشانه‌ای از وجودی هست به حقیقت نوری است از انوار مشرقیه حضرت باری‌تعالی (رهبرنیا و روزبهانی، ۱۳۹۳).

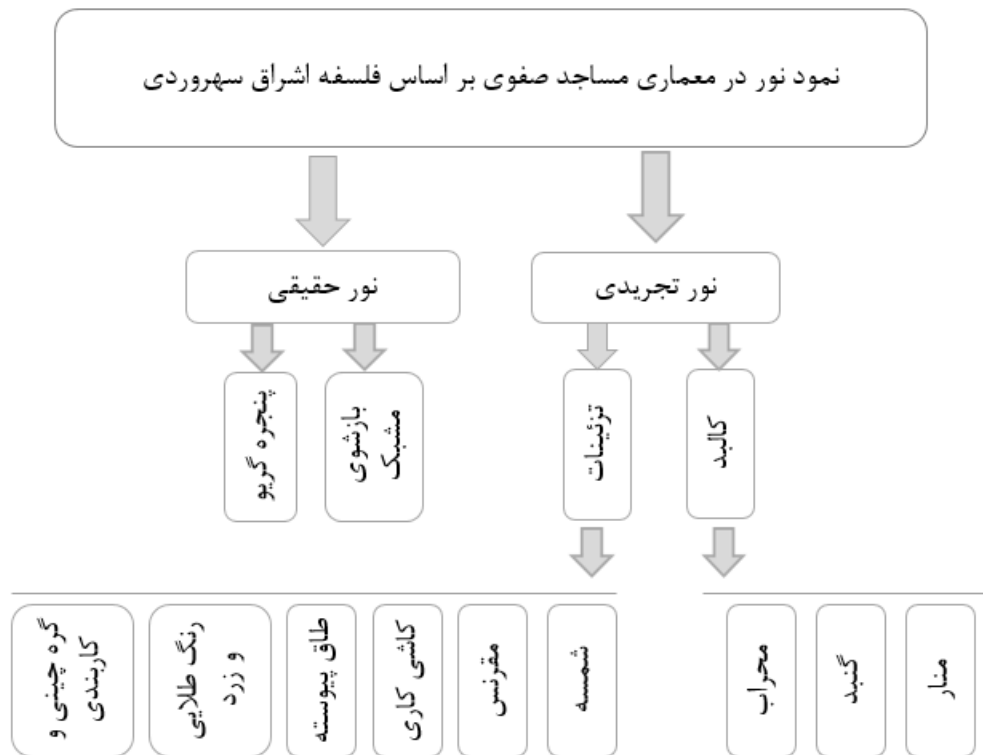
۵.۸. رنگ طلایی و زرد

رنگ‌های طلایی و زرد، رنگ‌هایی نورانی و با درخششی ملایم و بی‌وزن هستند. این رنگ‌ها در گذشته به‌جای نور و روشنی استفاده می‌شده است. رنگ زرد از جمله روشن‌ترین رنگ‌هاست و از نظر نمادین شباهت به نور خورشید دارد؛ زیرا رنگ‌ها با الهام از طبیعت در جای خود قرار می‌گیرند. این رنگ‌ها اغلب در بدنه گنبد مسجد و نقش‌ونگار کاشی‌ها نمود پیدا کرده است.

جدول ۲: نمایش نور تجریدی و حقیقی با عناصر اصلی و تزئینات معماری در مساجد دوره صفوی (منبع: نگارندگان)

نوع نور	نام مسجد	مسجد چهار باغ اصفهان	مسجد امام اصفهان	مسجد شیخ لطف الله
تصویر				
نمایش نور با باز شوی گریو گنبد				
شبک				
نمایش نور با مناره				ندارد
نمایش نور با گنبد				
محراب				

با مطالعه و تحلیل نمونه‌های تشریح‌شده، می‌توان نمود نور تجریدی و حقیقی در مساجد صفوی را با عناصر و مؤلفه‌های استخراجی زیر دسته‌بندی کرد.

نمودار ۳: مؤلفه‌های استخراجی نور در معماری مساجد صفوی بر اساس فلسفه اشراق سهروردی (منبع: نگارندگان)

۶. یافته و تحلیل یافته

جدول زیر به معرفی جامعه نمونه می‌پردازد، در این جدول ۲۳ مسجد که شامل ۱۵ مسجد شاخص شهری و ۸ مسجد دانشگاهی است به ترتیب سال احداث، طبقه‌بندی و سپس مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

جدول ۳: معرفی مساجد دوره جمهوری اسلامی (منبع: نگارندگان)

تصویر	سال	نام مسجد	محل	تصویر	سال	نام مسجد	
	۱۳۹۲	مسجد النبی و نجف			۱۳۶۰	مسجد نظام مافی	جنت آباد جنوبی
	۱۳۹۳	آل یاسین شریعتی	خیابان شریعتی بالاتر از پل سید خندان		۱۳۶۲	مسجد جامع الرسول سعادت آباد	خیابان سعادت آباد میدان طهرانی مقدم
	۱۳۹۳	مسجد امام علی و دانشگاه علوم و	بزرگراه شهید ستاری، میدان		۱۳۶۴	مسجد دانشگاه صنعتی شریف	خیابان حبیب الله کنار گذر آزادی
	۱۳۹۴	مسجد پیامبر اعظم دانشگاه شاهد	شهید محلاتی، بلوار بسیج شرقی، بلوار شاهد		۱۳۷۰	مسجد جامع شرک غرب	
	۱۳۹۵	مسجد امیر المومنین نیاوران	محلہ نیاوران خیابان دزاشیب		۱۳۷۰	مسجد حضرت ابراهیم	
	۱۳۹۵	مسجد دانشگاه علم و فرهنگ	خیابان شهید قموشی - خیابان		۱۳۷۳	مسجد نور	

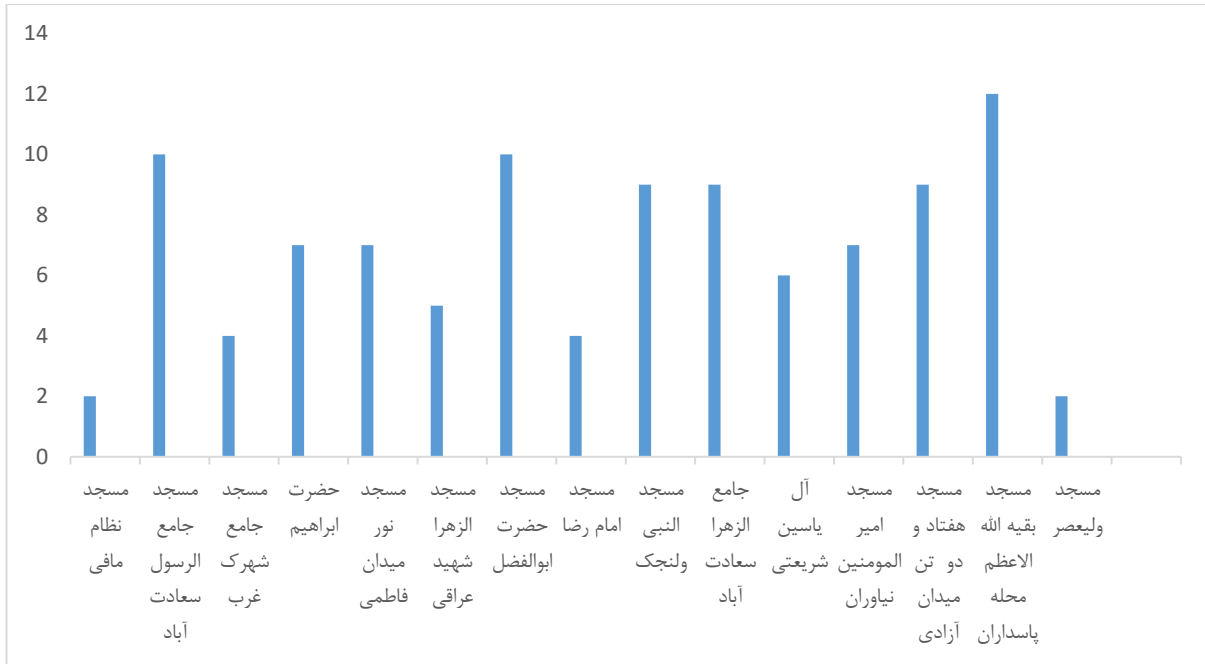
جدول زیر به بررسی مؤلفه‌های نمودار شماره ۳ در جامعه نمونه می‌پردازد. در این راستا، هر یک از نمونه‌ها در دو بخش تجریدی و حقیقی و در زیرشاخه‌های کالبدی و تزئیناتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در این جدول در صورت وجود مؤلفه از علامت (✓) و در صورت عدم وجود علامت (-) ثبت شده است. در نهایت، مجموع امتیازات داده شده در دو محور افقی و عمودی به‌منظور تحلیل نتایج حاصل از بررسی و مشاهدات میدانی درج شده است. نهایت امتیاز قابل کسب از مؤلفه‌ها ۱۲ است.

جدول ۴: جدول ارزیابی مساجد چهار دهه اخیر در تهران (منبع: نگارندگان)

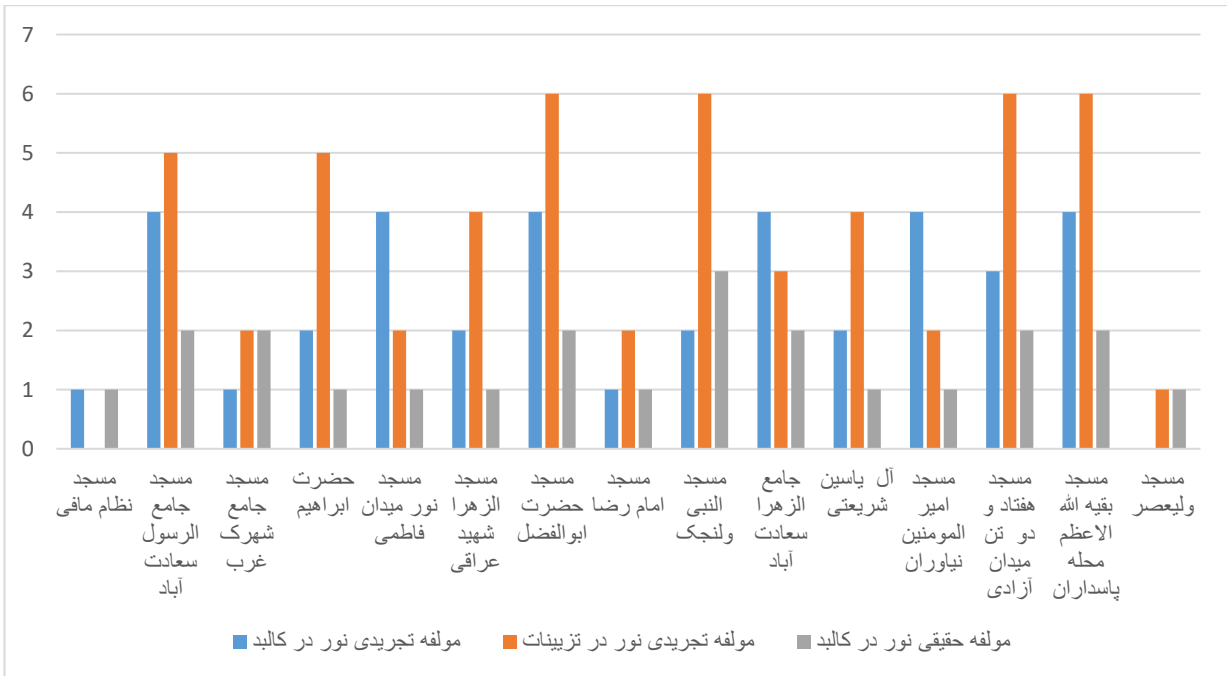
جمع امتیاز	مؤلفه‌های انتزاعی و تجریدی نور											نام مسجد	
	مؤلفه‌های حقیقی نور		تزئینات						کالبدی				
	کالبدی	کالبدی	گره چینی و کاربردی	مقرنس سردر ورودی	رنگ طلایی و زرد	شمسه	کاشی کاری	طاق پیوسته	نمایش نور با محراب	مقرنس	نمایش نور با گنبد		نمایش نور با منار
۱۲	پنجره گریو گنبد	شباک یا بازشوهای هندسی	گره چینی و کاربردی	مقرنس سردر ورودی	رنگ طلایی و زرد	شمسه	کاشی کاری	طاق پیوسته	نمایش نور با محراب	مقرنس	نمایش نور با گنبد	نمایش نور با منار	
۲	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	مسجد نظام‌مافی
۱۰	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	✓	مسجد جامع الرسول سعادت‌آباد
۴	✓	✓	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	مسجد جامع شهرک غرب
۷	-	✓	✓	✓	✓	✓	-	-	-	✓	-	✓	حضرت ابراهیم
۷	✓	-	✓	-	✓	-	-	-	✓	✓	✓	✓	نور میدان فاطمی
۵	-	✓	✓	-	✓	-	-	-	✓	-	✓	-	الزهرا شهید عراقی

۱۰	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	✓	حضرت ابوالفضل
۴	-	✓	✓	-	✓	-	-	-	✓	-	-	-	امام رضا
۹	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	-	مسجدالنبی ولنجک
۹	✓	✓	✓	-	✓	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	جامع الزهرا سعادت آباد
۶	-	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓	✓	-	-	آل یاسین شریعی
۷	-	✓	✓	-	✓	-	-	-	✓	✓	✓	✓	مسجد امیر المومنین نیاوران
۹	✓	✓	✓	✓	-	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	هفتاد و دو تن میدان آزادی
۱۲	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	بقیه الله الاعظم محلہ پاسداران
۲	-	✓	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-	مسجد ولیعصر
	۸	۱۴	۱۵	۶	۱۲	۷	۱	۵	۹	۱۰	۹	۱۰	جمع هر مؤلفه
	۲۲		۴۶					۳۸					جمع شاخص

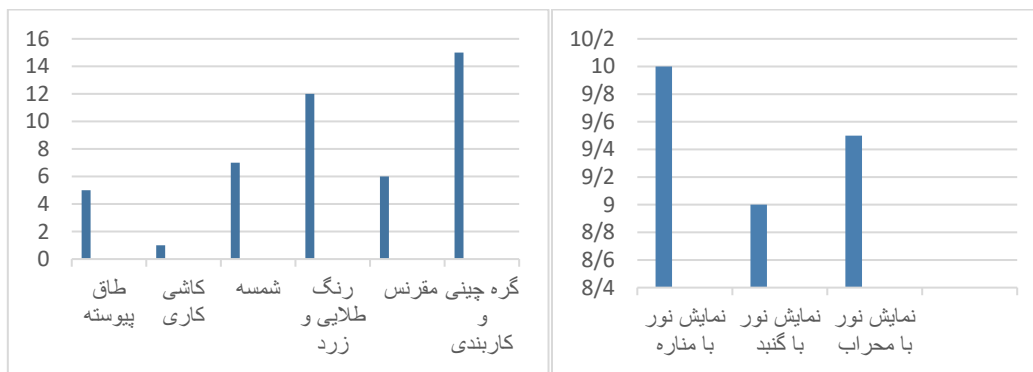
نمودارهای زیر باتوجه به تحلیل اطلاعات و امتیازات جدول شماره ۴ ترسیم گردیده است.

نمودار ۴: میزان تأثیرپذیری معماری مساجد تهران از معماری مساجد دوره صفوی

نمودار ۵: میزان بهره‌گیری از مؤلفه‌های حقیقی و تجریدی نور در مساجد تهران

نمودار ۶: میزان نمایش نور تجریدی در کالبد مساجد تهران نمودار ۷: میزان نمایش نور تجریدی در تزئینات مساجد تهران

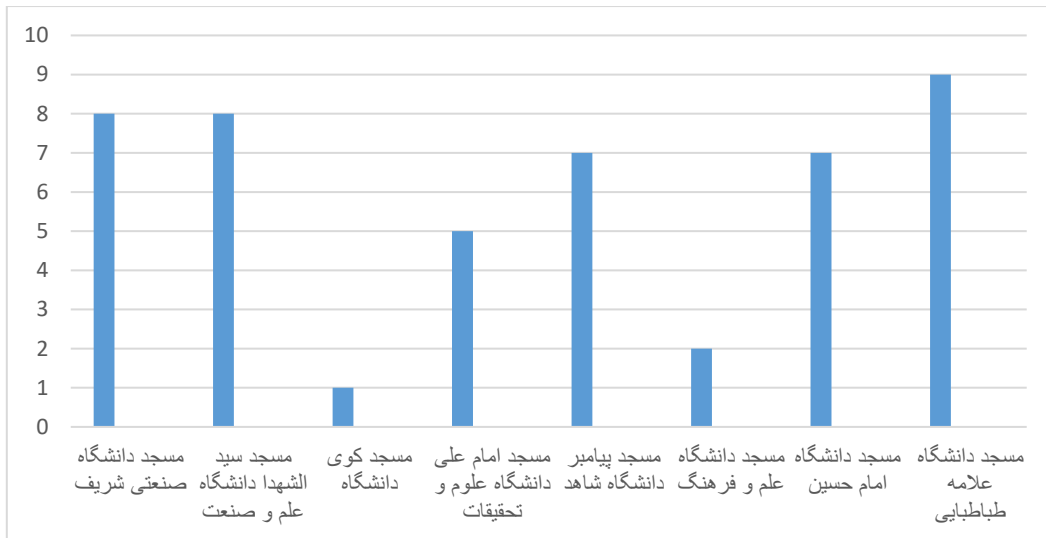
باتوجه به تحلیل نمودارها و به ترتیب کسب امتیاز، از میان مساجد شهری تهران، به ترتیب مسجد بقیه الله الاعظم با کسب امتیاز ۱۲ و مساجد جامع الرسول سعادت آباد و حضرت ابوالفضل با کسب امتیاز مساوی ۱۰ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کمترین تأثیرپذیری شامل مسجد نظام مافی و مسجد ولیعصر با کسب امتیاز مساوی ۲ است. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی و حقیقی در مساجد شامل نمایش نور تجریدی در تزئینات است و کمترین آن نمایش نور حقیقی در کالبد مساجد دیده می شود و بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در بخش تزئینات مسجد به ترتیب در گره چینی، کاربرد رنگ طلایی زرد و شمشه و کمترین آن در کاشی کاری و طاق پیوسته مشاهده می شود. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در کالبد مسجد شامل نمایش نور با مناره و کمترین آن نمایش نور با گنبد است. (قابل ذکر است در امتیازدهی به مؤلفه محراب، جمع میانگین عناصر مقرنس و چراغ دخیل بوده است.)

جدول ۵: جدول ارزیابی مساجد دانشگاهی تهران (منبع: نگارندگان)

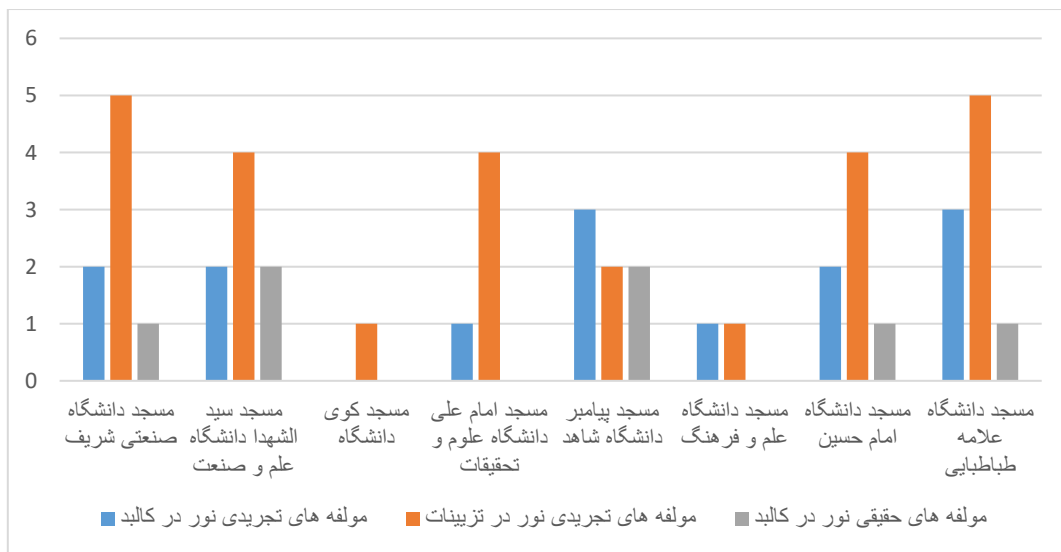
نام مسجد	مؤلفه های انتزاعی و تجریدی نور										
	کالبدی					تزئینات					
۱۲	نمایش نور با منار	نمایش نور با گنبد	طاق پیوسته	کاشی کاری	شمسه	رنگ طلایی و زرد	مقرنس سر در ورودی	گره چینی و کاربردی	شبک یا بازشوهای هندسی	پنجره گریو گنبد	مؤلفه های حقیقی نور
											کالبدی

۸	✓	-	✓	✓	-	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	مسجد دانشگاه صنعتی شریف
۸	✓	✓	✓	✓	✓	-	-	✓	-	✓	✓	-	مسجد سیدالشهدا دانشگاه علم و صنعت
۱	-	-	-	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	مسجد کوی دانشگاه
۵	-	-	✓	✓	✓	✓	-	-	-	-	✓	-	مسجد امام علی دانشگاه علوم و تحقیقات
۷	✓	✓	-	✓	-	-	✓	-	✓	-	✓	✓	مسجد پیامبر دانشگاه شاهد
۲	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	-	-	✓	مسجد دانشگاه علم و فرهنگ
۷	✓	-	-	✓	✓	✓	-	✓	-	-	✓	✓	مسجد دانشگاه امام حسین
۹	✓	-	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	-	مسجد دانشگاه علامه طباطبایی
	۵	۲	۴	۶	۵	۳	۲	۵	۲	۲	۶	۴	جمع هر پارامتر
	۷		۲۵					۱۴					جمع شاخص

نمودارهای زیر با توجه به تحلیل اطلاعات و امتیازات جدول شماره ۵ ترسیم گردیده است.

نمودار ۸: میزان تأثیرپذیری معماری مساجد دانشگاهی تهران از معماری مساجد دوره صفوی

نمودار ۹: میزان بهره‌گیری از مؤلفه‌های حقیقی و تجریدی نور در مساجد دانشگاهی تهران

نمودار ۱۰: میزان نمایش نور تجریدی در کالبد مساجد دانشگاهی تهران. **نمودار ۱۱:** میزان نمایش نور تجریدی در تزئینات مساجد دانشگاهی تهران

باتوجه به تحلیل نمودارها و به ترتیب کسب امتیاز، مسجد دانشگاه علامه طباطبایی با کسب امتیاز ۹ و مسجد دانشگاه‌های صنعتی شریف و علم و صنعت با کسب امتیاز ۸ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری به مسجد کوی دانشگاه با کسب امتیاز ۱ اختصاص داده شده است. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی و حقیقی در مساجد شامل نمایش نور تجریدی در تزئینات است و کم‌ترین آن نمایش نور حقیقی در کالبد مساجد دیده می‌شود. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در بخش تزئینات مسجد به ترتیب در مقرنس، کاربرد رنگ طلایی زرد و طاق پیوسته و کم‌ترین آن در کاشی کاری و شمشه مشاهده می‌شود. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در کالبد مسجد شامل نمایش نور با گنبد و کم‌ترین آن نمایش نور با محراب است.

نتیجه‌گیری

مؤلفه‌های معماری حکمت اشراق سهروردی در معماری مساجد را می‌توان در دو بعد تجریدی و حقیقی با ۱۲ زیر معیار طبقه‌بندی کرد. مؤلفه‌های تجریدی نور شامل (مناره، گنبد، محراب، شمشه، مقرنس، کاشی کاری، طاق پیوسته، رنگ طلایی و زرد، گره چینی و کاربندی) و مؤلفه‌های حقیقی نور شامل بازشوهای گریو و شبک در جداره‌ها است. در این پژوهش، مساجد معاصر شاخص تهران که در طی ۴ دهه اخیر در این شهر ساخته شده‌اند با نظر خبرگان، با نمونه‌گیری هدف‌دار انتخاب شده و باتوجه به مؤلفه‌های ذکر شده، سعی در بررسی میزان نمود آن‌ها در نمونه‌های معاصر شده است. باتوجه به تحلیل نمودارها و به ترتیب کسب امتیاز، از میان مساجد شهری تهران، به ترتیب مسجد بقیه‌الله الاعظم با کسب امتیاز ۱۲ و مساجد جامع‌الرسول سعادت‌آباد و حضرت ابوالفضل با کسب امتیاز مساوی ۱۰ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کمترین تأثیرپذیری شامل مسجد نظام‌مافی و مسجد ولیعصر با کسب امتیاز مساوی ۲ است. باتوجه به تحلیل‌ها، میزان به‌کارگیری مؤلفه تجریدی نور چه در کالبد و چه در تزئینات بیشتر از کاربرد مؤلفه‌های حقیقی نور در کالبد مساجد است که در این میان تزئین گره چینی و رنگ‌های زرد و طلایی بیشترین امتیاز و به‌کارگیری کاشی کاری و طاق‌های پیوسته کم‌ترین امتیاز را در بخش تزئینات به خود اختصاص داده‌اند و در بخش نمایش نور تجریدی در کالبد مناره بیشترین امتیاز و گنبد کم‌ترین امتیاز را به خود اختصاص داده است. همین‌طور بین مساجد دانشگاهی به ترتیب، مسجد دانشگاه علامه طباطبایی با کسب امتیاز ۹ و مسجد دانشگاه‌های صنعتی شریف

و علم و صنعت با کسب امتیاز ۸ بیشترین قرابت به مساجد دوره صفوی و کم‌ترین تأثیرپذیری به مسجد کوی دانشگاه با کسب امتیاز ۱ اختصاص داده شده است.

باتوجه به تحلیل‌ها، بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی و حقیقی در مساجد دانشگاهی شامل نمایش نور تجریدی در تزئینات است و کم‌ترین آن نمایش نور حقیقی در کالبد مساجد دیده می‌شود. بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در بخش تزئینات مسجد به ترتیب در مقرنس، کاربرد رنگ طلایی زرد و طاق پیوسته و کمترین آن در کاشی‌کاری و شمسه مشاهده می‌شود و بیشترین امتیاز در نمایش نور تجریدی در کالبد مسجد شامل نمایش نور با گنبد و کم‌ترین آن نمایش نور با محراب است. در نهایت، مسجد بقیه‌الله‌الاعظم منطقه پاسداران بیشترین تأثیرپذیری را از معماری مساجد دوره صفویه و مسجد کوی دانشگاه کم‌ترین تأثیرپذیری را بین ۲۳ مسجد بررسی شده جامعه نمونه (مساجد شهری و دانشگاهی) داشته است.

منابع و مأخذ:

کتابها

اردلان، نادر؛ بختیار، لاله. (۱۳۹۰). حس وحدت (سنت عرفانی در معماری ایرانی). ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک.

بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). سرگذشت هنر در متون اسلامی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی: حوزه هنری، سوره مهر.

پوپ، آرتور. (۱۳۸۰). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه: پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

رضایی، علی. (۱۳۸۲). جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی. قم، نشر: مؤسسه فرهنگی ثقلین.

سهروردی، شهاب‌الدین یحیی بن حبش. (۱۳۷۵). مجموعه مصنفات. مجلدهای ۱، ۲، ۳، ۴ چاپ دوم، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

نصر، حسین. (۱۳۶۵). مکتب اصفهان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه: رحیم قاسمیان. تهران، نشر: حکمت.

مقالات

اشرف نظری، علی؛ حسن پور، علی. (۱۳۹۱). «مسجد و فرآیندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران». پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، شماره ۴، ۱۱-۸۷.

اطمینان، لیلا، حسینی، سید بهشید، پناهی، سیامک. (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی حکمت اشراق در معماری مساجد دوره صفویه و معاصر». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹، ۵۶-۲۸.

افروغ، محمد. (۱۳۹۰). «مضامین و عناصر شیعی در هنر عصر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری». مجله مطالعات ایرانی، شماره ۲۰، ۵۲، ۲۵.

انصاری، مجتبی؛ اخوت، هانیه‌السادات و ملایی، معصومه. (۱۳۸۷). «بررسی تأثیر مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی». فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۲۳، ۱۷۴-۱۴۵.

البرزی، فریبا؛ جهدی، نوید؛ فتحی، میلاد و یوسفی، امیرحسین. (۱۳۹۹). «تحلیل جلوه‌های معناشناختی نور در معماری اصفهان دوره صفوی، نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله در شهر اصفهان». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۹، ۱۴۴-۱۲۲.

بلالی اسکویی، آرزیتا؛ زارعی، سحر و حیدری ترکمانی، مینا. (۱۳۹۹). «الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی». نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک، شماره ۲، ۱۵۰-۱۲۵.

- بمانیان، محمدرضا؛ جلوانی، متین و ارجمندی، سمیرا. (۱۳۹۵). «بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان (نمونه‌های موردی: مسجد آقانور، مسجد امام اصفهان و مسجد شیخ لطف‌الله)». نشریه مطالعات معماری ایران، دوره ۵، شماره ۹، ۱۱۵۷-۱۴۱.
- بمانیان، محمدرضا؛ پورجعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال و صادقی، علیرضا. (۱۳۸۹). «بازخوانی هویت معنوی و نگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی». نشریه شیعه‌شناسی، دوره ۸، شماره ۳۰، ۷۰-۳۷.
- دباغ، امیرمسعود؛ رهبر، شادی. (۱۳۹۴). «تبلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه؛ بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان». فصلنامه شیعه‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۵۲، ۱۹۰-۱۶۷.
- دیباچی، سید محمدعلی. (۱۳۹۰). «جایگاه نور در حکمت اشراق». فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۳۹، ۱-۲۰.
- ذال، محمدحسین؛ علیئی، میثم و همتی ازندریانی، اسماعیل. (۱۳۹۴). «تداعی مفاهیم شیعی در معماری آیینی (مطالعه موردی سقانفارهای آمل)». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۳۱، ۱۵۴-۱۳۳.
- رستمی، محسن؛ رستمی، ثریا و یاسری، نگین. (۱۳۹۸). «پژوهشی در تبلور و شکوفایی مضامین و مبانی هنر شیعی در معماری دوران تیموری و صفوی (نمونه موردی، مسجد گوهرشاد و مسجد شیخ لطف‌الله)». فصلنامه معماری‌شناسی، شماره ۱۲، ۲۳۰-۲۱۶.
- رهبرنیا، زهرا؛ روزبهانی، رؤیا. (۱۳۹۲). «تجلی نور خَرّه با ابعادی هنری و عرفانی در معماری ایرانی - اسلامی با تأکید بر آرای شیخ شهاب‌الدین سهروردی». فصلنامه نقش جهان، شماره ۱، ۷۴-۶۵.
- زمانی، محبوبه؛ اکبری، امیر و داورزنی، مریم. (۱۴۰۰). «تجلی زیبایی‌شناسی مکتب فلسفی اصفهان در معماری قدسی مساجد عصر صفوی (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان)». فصلنامه علمی تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی شوشتر، شماره ۱، ۱۰۹-۸۵.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۳). «معماری مساجد ایرانی و هنرهای قدسی آن». شهرهای ایرانی اسلامی، شماره ۱۵، ۲۰-۵.
- ساکي، نانسی. (۱۴۰۱). «نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد (با تأکید بر کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان)». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۸، ۴۸۴-۴۶۸.
- شفیعی، فاطمه؛ فاضلی، علیرضا و آزادی، محمدجواد. (۱۳۹۳). «بررسی تجلی رمز نور در معماری اسلامی (بر مبنای نگاه اشراقی سهروردی به نور و تأکید بر شاخصه‌های مساجد اسلامی)». نگارینه هنر اسلامی، شماره ۳، ۴۱-۲۴.
- عریانی‌نژاد، رضا؛ دژدار، امید و محمدمهدی، سروش. (۱۴۰۱). «بررسی نقش نشانه‌های شیعی در مراتب حس مکانی اماکن مقدس دوران صفویان نمونه موردی مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۵، ۴۸۸-۴۷۱.

غلامزاده نیکجو، پریسا؛ کوشان، ایوب و امانی، رستم. (۱۴۰۱). «وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی در تبیین اصل وحدت و کثرت معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان». نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۸، ۵۸۵-۵۷۳.

فرخی، میثم. (۱۳۹۵). «واکاوی سیر سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در دهه دوم انقلاب اسلامی». فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۱۸، ۲۱۷-۱۹۷.

قصری، محمدعلی؛ میرغلامی، مرتضی و حجت، عیسی. (۱۳۹۷). «تحلیل خوانش مخاطبان از گونه‌های مختلف مساجد معاصر تبریز از دیدگاه فرم و نماد و با معیار احکام فقهی شیعی». فصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۱، ۴۰-۲۷.

کمالی‌زاده، طاهره. (۱۳۹۶). «عقل فعال و طباع تام در حکمت اشراق و اندیشه شیعی». فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، شماره ۲۰، ۲۲۹-۲۱۱.

کیان‌مهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۰). «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه». فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، شماره ۲، ۱۵۴-۱۳۳.

گرایر، اولگ. (۱۳۸۴). «هنر، معماری و قرآن». نشریه اسلام‌پژوهی، دوره ۱، شماره ۱، ۸۰-۵۱.

متولی، عبدالله؛ حسن‌بیگی، محمد و حسین‌آبادی فراهانی، شبنم. (۱۳۹۶). «نقش باورهای شیعی در معماری عصر صفوی». پژوهش‌نامه تاریخ تشیع، شماره ۲، ۹۲-۷۷.

مرادی‌نسب، حسین؛ بمانیان، محمدرضا و اعتصام، ایرج. (۱۳۹۷). «بازخوانی اندیشه تشبیهی و تنزیهی در کالبد معماری مساجد مکتب اصفهان، مطالعه موردی مسجد امام اصفهان». فصلنامه هویت شهر، شماره ۳۴، ۲۸-۱۹.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). «الگوی طراحی مساجد در معماری معاصر». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۵، ۱۵-۱.

پایان‌نامه‌ها

طیسی، محسن. (۱۳۸۶). شناسایی و تحلیل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران دوره صفوی. پایان‌نامه دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.